

Randselva

– hva nå?

I 1958 sto Viuldemningen ferdig, den siste av i alt fem demninger som temmer Randselva. I løpet av noen uker ble halvannen kilometer av de viktigste gyte- og oppvekstområdene til Norges mest potente storørretstamme satt under vann. Å fjerne denne demningen er det viktigste tiltaket en kan gjøre for å berge en av Norges viktigste storørrestammer.



Tekst og foto: Lars Nilsen

Viulfoss kraftverk produserer strøm til 3400 boliger. Selskapet eies av kommunene i området. Er de villige til å ofre denne dråpen i det norske krafthavet for å berge den unike nasjonale ressursen de har i sin nærhet?

INDUSTRIENS ELV

I 1840-årene utviklet tyskeren Keller en metode for å slippe ved til fibermasse ved hjelp av slipestein og vann. I 1860-årene fant man formelen for produksjon av cellulose. Dermed var grunnlaget lagt for framtidens tresliperier. Et tresliperi er avhengig av fossekraft for å drive slipesteinene, vann til slipeprosessen og nok tømmer. Var det ett vassdrag som var egnet til slik industri, var det Randselva med sine fire fossefall og rik tilgang både på tømmer og vann.

I 1883 solgte brødrene Berger vestre delen av elvebredden øverst i Randselva til ingeniør Johan Rikard Lied. Han etablerte raskt A/S Randsfjord Træsliperi. Bedriften fikk leid vannrettighetene også til den østre delen av til Bergerfossen, og i 1889 ble sliperiet utbygget til å produsere 5000 tonn årlig.

Snart ble A/S Kistefoss Træsliperi anlagt med fire slipeapparater ved fossefallet noen hundre meter nedstrøms Bergerfoss. A/S Viul Træsliperi startet driften i 1893 ved Askerudfoss ovenfor Viul hovedgård. Årsproduksjonen av tremasse var mellom 16 og 18000 tonn. I løpet av et tiår på slutten av 1800-tallet ble Randselva arbeidsplass til hundrevis av mennesker og en gullgrube for dem som eide bedriftene ved de øverste fossene.

Sliperienes hovedproblem var den ujevne vannføringen. I 1912 ble det i en kongelig resolusjon gitt tillatelse til å regulere Randsfjorden. Arbeidet pågikk i fire år, og for 100 år siden var demningen ved Bergerfoss ferdig. Randselvas vannmasser kunne

dermed reguleres for å tilfredsstille menneskets behov. I løpet av de neste 40 årene ble vannkraften mer interessant som kilde til strøm framfor kraft til driften av tresliperier. I dag reguleres Randselva ene og alene av behovet for småkraftverkenes maksimale utnyttelse.

I Tyrifjorden finnes det to storørrestammer; en nedstrømsgytende og en som bruker Randselva som gyte- og oppvekstområde. Det er denne stammen som fra gammelt av er kjent for sine enorme fisker.

Hver høst svømmer Tyrifjordens storørreter opp i Randselva for å gjennomføre sin paringsakt. Før Viuldemningen ble bygget var elvestrekningen nedstrøms Viul hovedgård dens viktigste gyteområde, og det var her fisket etter de store gytevandrerne var som best. Med utbyggingen i 1958 ble den buktende elva forbi gården omdannet til et vann. Da den 16 meter høye demningen ble bygget to kilometer nedstrøms den gamle Viulfossen, var det ingen som ofret storørreten en tanke.

Fiskepassasje var verken påtenkt eller krevet. Ingen ante konsekvensen det lille kraftverket ville få for en av verdens betydeligste ørrestammer.

NORGESREKORDELVA

På ettermiddagen 21. september 2001 satt Bjørn Smith hjemme og telte på knappene om han skulle ta turen ned til elva eller ikke. Han begynte å bli lei. Jakten på de store gytevandrerne fra Tyrifjorden hadde okkupert nesten hver ettermid-

Ingen fiskepassasjer

Randselva begynner sin ferd mot Tyrifjorden ved Jevnaker. Her styrer kraftstasjonen ved Bergefoss hvor mye vann elva til enhver tid skal romme. 12,6 km lenger ned møter den Begna ved Hønefoss. Sammen danner de Storelva, som renner ut i Tyrifjorden. På sin ferd nedstrøms passerer elva fem demninger. Disse brukes i dag til kraftproduksjon. Ingen av demningene er utstyrt med noen form for fiskepassasjer og er effektive vandringshindre for gytefisk.



Vanskelig for storørreten: Viuldammen har lagt gyteområder under vann.



Randselva den gang: Slik så elva ut før neddemning.

dag og kveld siden begynnelsen av august. Resultatet hadde vært heller tynt. To dager tidligere hadde han fått en på tre kilo. Det var det hele. Da den solrike og varme ettermiddagen med ett endret karakter til en overskyet og trykkende kveld, bestemte han seg for å ta nok en tur ned til elva.

Da han kom ned, var kompisen allerede på plass. Gjengen som bruker høsten til å jakte på de store gytefiskene fra Tyrifjorden var de samme kveld etter kveld, uke etter



Stort arbeid: Fiskedama.com, Else Ravneberg, med årets settefisk.

uke. De levde som skiftarbeidere, med det til forskjell at jobben verken var betalt eller verdsatt av andre. Selv hadde Bjørn vurdert å gi seg, slutte å sveipe tohåndsstanga langs elvebredden, selge utstyret og gå over til å fiske med enhåndstang etter stasjonær elvefisk. Men det som skjedde denne kvelden fikk ham til å fortsette å bruke hver eneste høst på samme vis i ettertid. På det femte kastet ut i strømmen der han to dager tidligere hadde hatt fiskekjønning, satt det plutselig bom fast. Han hadde krocket den største ørreten som er tatt på flue i Norge, en fisk som 15 år senere fortsatt troner ørrettoppen med sine 10,6 kilo. Fisker til Bjørn var den fjerde flueerekordfisken Randselva har levert gjennom tidene.

I de fire årene fra 2008–2011 ble det tatt 55 storørreter på sportsfiskeredskap i Randselva. Gytefisketellingene utført av Sweco i samme periode anslår at dette var cirka 25 prosent av de store ørretene som fantes i elva. Gytefisketellingene som er en oppsummering av dyking, fangst og stamfiske, estimerte antallet storørreter som kom opp fra Tyrifjorden for å gyte i perioden 2008–2011 til å være 84, 61, 48, 57. Vi snakker med andre ord om en meget sårbar bestand.

KLEKKERIER OG FISKEUTSETTINGER

I 1863 flyttet Fredrik Dunker inn



Storørret: Bjørn Smith med en ørret på 9,6 kilo tatt i Randselva.

på gården Nedre Alme på vestsiden av Randselva sør for Hvalsmoen. Han hadde en stor interesse i livet; å eksperimentere med utklekking av ørret yngel. Allerede på midten av 1800-tallet mente mange det var blitt lite fisk både i Randselva og Tyrifjorden. I 1859 sto det en invasjon i Ringerikes blad til dannelsen av et selskap til «opprettelse av utklekningsapparat». Anlegget skulle etableres et sted mellom Hønefoss og Viul. Dunker mente den svenske Vänernlaksen ville gi best settefisk. Han fikk tak i befruktet rogn, og i løpet av 1870-årene ble det satt ut flere tusen yngel fra «Dunkerfiskereiene». Mye tyder på at innsjølaksen fra Sverige var et midlertidig prosjekt, for etter hvert fanget Dunker stamfisk i ruser i

Randselva om høsten.

Ringerike Sportsfiskere ble stiftet i 1934. Også de hadde produksjon av yngel og settefisk som prioritert oppgave. I 1943 sto et klekkeri under brua i Hønefoss ferdig. I årene fram til 1958 produserte foreningen 1,7 mill. yngel og 112000 settefisk av befruktet rogn fra Randselvas ørreter. Yngelen ble satt i elva like etter den var klekket på forsommeren. Fra 1958 til 1974 ble gjennomsnittlig 40 liter rogn årlig hentet fra storørreter som skulle gyte i elva. Fram til for 10 år siden var høstfisket etter stamfisk til klekkeriet hovedgeskjeften til foreningen.

Det er blitt fanget gytefisk i Randselva i snart 150 år. Heller enn å la fisken formere seg naturlig i elva, har en trodd at det vil bli flere overlevende fisk av rogn ved å fjerne den fra sitt opphav og klette den på kunstig vis, for deretter å sette yngelen ut igjen i elva. Hvor mye rogn som er blitt forhindret i å havne i elvegrusen, og hvor mange yngel som er satt ut i Randselva gjennom tidene, er det ingen som vet. Det en imidlertid vet er at jakten på stamfisk til klekkeriene ble mer og mer effektivisert. Fra å bruke ruser gikk man over til å drivgarnsfisk i oktober. Fra 1988 til 2010 ble det fanget 835 gytefisk fordelt på 473 hunner og 362. Fisker ble fanget med drivgarn på nedsiden av Viul.

HANDLET I GOD TRO

Det er forunderlige at ingen satte spørsmålsteget ved aktiviteten før langt ut på 2000-tallet. En levde og handlet i god tro. Mye tyder imidlertid på at det som ble utført i det godes hensikt har vært en viktig årsak til at storørretstammen i Tyrifjorden i dag er så godt som borte. Hvis ikke kunstig befruktet og klekket yngel settes ut i små sidebekker hvor den ikke konkurrerer med ørretunger som er naturlig produsert, vil den dø.

Storørreten i Tyrifjorden har samme livssyklus som en sjørørret, med det til forskjell at den bruker fjorden som hav. Ungene som klekkes og vokser opp i elva, oppholder seg her i noen år før de forlater sine hjemtrakter og svømmer nedstrøms.

Overlever de ferden ned til fjorden skifter de til fiskediett, legger på seg raskt og vender tilbake til sin fødeplass som gytemodne storørreter noen år senere. Utvandringen skjer når de er pluss minus 25 cm lange.

Erfaringer fra det eneste vellykkete utsettingsprosjektet i store elver som finnes, sier at nøkkelen til suksess er å sette fiskene i mai; det året den blir smolt. Da går settefisker rett ned i fjorden og slipper å etablere seg i elva.

Siden tømmerdriften og industrialismen startet har storørretene i Randselva fått gjennomgå. Forurensingen fra tresliperiene og cellulosefabrikkene var betydelige. Elva var i perioder både grønn og blå. Fisket etter de store har gått opp og ned, men det var først med kraftproduksjonen storørretstammen begynte å få den knekken, som for alvor slo inn på slutten av forrige århundre. Det finnes ikke en eneste fiskepassasje i forbindelse med kraftdammene, og effektkjøring av kraftanleggene med raske endringer i vannmengden utgjør en betydelig negativ faktor både for fisken og insektlivet i elva.

UVIRKELIG FANGST

Helge Gustavsen var en av dem som opplevde den siste storhetstiden for storørreten i Randselva. I løpet av en måned høsten 1977 tok han 16 ørreter med en samlet vekt på 43 kilo. Når Helge i dag tenker tilbake på fangsten, er den nesten uvirkelig. Han alene tok like mange storørre-

ter på en måned, som det alle fiskerne i elva tar på en hel høst nå for tiden (og det i et godt år)

Den fisken Helge husker best er imidlertid den han tok 20 år tidligere i 1957. Uten stang og snelle, kun med boks og snøre kastet han devonsluken ut i en av strømmene, som året etter var slukt av den nye kraftdammen som Viuldemningen sørget for. Meg bekjent finnes det ingen rekordliste over ørreter tatt på boks. Hadde så vært tilfelle ville trolig ørreten på 6,1 kilo som gapte over devonsluken til Helge høsten 1957 kommet høyt opp.

Fisken til Helge var en av de siste Tyrifjordørretene som ble tatt i området ovenfor Viuldemningen. Da den sto ferdig, var det bom stopp. Ingen ørret i hele verden kan hoppe 16 meter. Det er mange grunner til dagens katastrofale tilstand for storørreten i Randselva, men byggingen av Viuldemningen er trolig hovedårsaken til den katastrofale tilbakegangen. Da den ble bygget, var det mangel på strøm på Hadeland. Kraftturbinene hadde en viktig funksjon, og det var en tid da de politiske prioriteringene ikke hadde miljøspørsmål på agendaen. Verden har heldigvis endret seg siden den gang. Vi har råd og kunnskap til å velge annerledes. Kraftverket som er det største hinderet for en reetablering av en potent storørretstamme i landets kanskje viktigste storørretvassdrag, leverer strøm til 3400 boliger. Dette er en dråpe i havet i forhold til all strømmen som produ-



Fisketrapp i 1948

Kunne Tyrifjordens ørreter svømme hele veien opp til Randsfjorden før demningenes tid? Ingen vet, men det som er sikkert er at fisken gikk opp til den gamle Viulfossen, som den gang lå ved Viul hovedgård. I 1948 fikk bestyrelsen av A/S Viul Træsliperi, Per Klem, bygget en trapp her for å hjelpe fisken videre. Gamle bilder viser at storørret også kunne passere fossen ved egen hjelp. Opp til Randsfjorden var det opprinnelige elveløpet trolig ikke til hinder for fiskens videre ferd helt opp til Jevnaker. Bildet viser utløpet av elva før demningen ble bygget.

seres her til lands. I USA rives gamle og små kraftverk som i et stort perspektiv gjøre mer skade enn gagn. Vi har lært mye av amerikanerne. Tiden er inne for å fjerne Viuldemningen, la elva renne som den gjorde før 1958 og la storørretene på ny få komme tilbake til sine opprinnelige gyte og oppvekstområder. Skal bevaring av storørretstammene i landet vårt bli mer enn tomme ord, er det slike tiltak som må til. ■

fiske@egmont.com

Stort bevaringsarbeid

Ringerike Sportsfiskere er i dag den ledende foreningen i landet i arbeidet med å bevare de gjenlevende storørretstammene våre. De to siste årene har RSF lagt ned et kjempearbeid i restaurering og åpning av Nærstadbekken, et av sideløpene til Randselva som tidligere ble brukt som gytebekk for stor ørret. Flere kilometer bekkeløp er åpnet, steinsatt og gjort tilgjengelig for vandrende fisk. Foreningen har et godt samarbeid med grunneierne i området, og administrerer nå fisket på begge sider av elva hele veien fra Viuldemningen og ned til Hønefoss. Det omfattende stamfisket er også historie. Foreningen, med fiskedama Else Ravneberg i spissen, driver et klekkeri og settefiskanlegg hvor det produseres både yngel og settefisk, men nå legges det ned to liter rogn årlig, en brøkdel av hva som ble gjort før. Fisker som produseres er av ypperlig kvalitet. Kan den være i anlegget til den blir smoltifisert, vil dette trolig være til betydelig opphjelp for storørreten i Tyrifjorden.